
BAJNOK DÁNIEL

KÖZÉRDEK VAGY EGYÉNI ÉRDEK? THEMISZTOKLÉSZ ESETE A PERZSÁKKAL

Bevezetés

A közérdekről (vagy ma inkább 'nemzeti érdekről') szónokló politikusok mindig is gyakran használtak olyan emelkedett szavakat, mint a 'közjó' vagy a 'haza üdve', miközben azt fejtegették, hogy szerintük mi az, ami előnyös a népnek.¹ E kifejezések bármelyike jól csengő politikai üzenet lehetett két és félezer évvel ezelőtt Athénban éppúgy, mint napjainkban. Noha a fennkölt szavak rendszerint a közérdekről szóltak, csak az a politikus lehetett tartósan sikeres, aki megtalálta az összhangot és a kapcsolódási pontokat egyéni érdekei és a 'közérdek' között. Nemigen akadt vezető, aki a saját egzisztenciális érdekeivel ellentétes döntéseket hozva huzamosabb ideig politikai szereplő maradt volna, hiszen az ilyen esetekre legföljebb mint tanulságos tanmesékre vagy mint mártír áldozatokra emlékezünk.

Tanmese például Kharóndasz, a szicíliai Katané (Catania) Kr. e. 7. századi törvényhozójának esete. Az ő javaslatára ugyanis elfogadtak egy törvényt, amely megtiltotta, hogy bárki fegyveresen lépjen be a népgyűlésre. Kharóndasz azonban „egyszer a vidéket járva, törrel fegyverkezett föl a rablók ellen, s amikor hazaért, éppen ülésezett a népgyűlés, és a tömeg nagy izgalomban volt, ő pedig odament, kíváncsian a veszély okaira. [...] Megfeledkezett róla, hogy övéen ott függ a tör, ezzel alkalmat adott néhány ellenségének, hogy vádat emeljenek ellene. Egyikük így szólt: »Érvénytelenítetted saját törvényedet!« »Zeuszra – mondta –, éppen érvényesebbé teszem!« És kihúzza törét, ledöfte magát.”² Ugyanezt a történetet a lokriszi Zaleukoszról (Kr. e. 7. sz.) és a szürakuszai Dioklészről (Kr. e. 5. sz.) is mesélik.³ Valójában toposzok, azaz irodalmi vándormotívumok egész sorozata figyelhető meg a korai görög törvényhozókról szóló történetekben, amelyeknek egyik markáns eleme, hogy a köz érdekében hozott, olykor igen szigorú törvények saját alkotóikra hullnak vissza.⁴ Ezt

1 A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. A tanulmányban szereplő évszámok kivétel nélkül Kr. e. értendők.

2 *Diodórosz*: Bibliotheca Historica (a továbbiakban: Diod.), XII.19., ford. Németh György. Vö. *Valerius Maximus*: Facta et dicta memorabilia, VI.5 ext. 4.

3 Zaleukoszra vonatkozóan: *Eusztathiosz*: Commentarii ad Homeri Iliadem, I.131–132. Dioklészre vonatkozóan: Diod. XIII.33.

4 *Andrew Szegedy-Maszak*: Legends of the Greek Lawgivers. Greek, Roman, and Byzantine Studies 19. (1978) 206. és *Karl-Joachim Hölkeskamp*: Schiedsrichter, Gesetzgeber und Gesetzgebung im archaischen Griechenland. (Historia Einzelschriften 131.) Stuttgart

a helyzetet példázza az a (Kharóndaszhoz és Zaleukoszhoz is kötött) törvény, amely a későbbi, könnyelmű törvénymódosítások benyújtóit kívánta elretteníteni. Eszerint az új javaslat benyújtójának hurkot kellett kötnie a saját nyakára, és ha indítványát elutasították, a hurok megszorításával azonnal kivégezték a javaslattévőt.⁵

A mártír áldozatok történetei még a fentieknél is ismertebbek az ókori Hellászból, jóllehet nem elsősorban politikusokra jellemzők. Mindenki hallott már a rágalmakkal perbe fogott Szókratészről, aki inkább bátran vállalta a halált (399), de nem volt hajlandó felmentésért rimázkodni bírái előtt.⁶ Nem kevésbé ismert példa a spártai Leónidaszé (480), aki tudomást szerezve róla, hogy bekerítik a perzsák, elküldte szövetségeseit Thermopülaiból, hogy csak a spártaiak és ő maga pusztuljon el a szorosban.⁷ Hogy Leónidasz miért döntött egyéni érdekeivel homlokegyenest ellenkezően, azt Hérodotosz egy jóslattal magyarázza: „A Püthia ugyanis még a háború kezdetén azt a jóslatot adta a spártaiaknak a háborús esélyekről, hogy vagy feldúlják a barbárok Lakedaimónt, vagy pedig a királyuknak kell elpusztulnia. Ezt hexameteres versben nyilvánította ki, a következőképpen.

»Sorsotok, ím, ez lesz majd, tág terű Spárta lakói:
vagy gyönyörű város dől romba a perzsa kezétől,
vagy, ha nem így lesz, majd Héraklész hős ivadékát
gyászolják – a királyt kik lakják szép Lakedaimónt.
Nála erősebb nincs bika sem vagy bátor oroszlán (*león*):
Zeusz ad néki erőt, s addig nem jósol az ajkam,
míg nem teljesedik be az egyik sorslehetőség.«⁸

Tehát bár egy jóslatnak vagy éppen a lelkiismeret szavának (*daimonion*) engedelmeskedve nevezetes mártíromságra juthat valaki, mindazonáltal könnyen belátható, hogy tartósan sikeres csak az a politikus lehet, akinek sikerül valahogy összeegyeztetnie egyéni érdekeit a 'közérdekkel'.⁹ Ennek az összeegyezte-

1999. 243.

- 5 A történet változatai: lásd Diod. XII.17., *Démoszthenész*: Orationes (a továbbiakban: Dém.) XXIV.139., *Polübiosz*: Historiae, XII.16. Ailianosz további eseteket is említ, amelyekben a törvény saját megalkotóját sújtotta, lásd *Ailianosz*: Varia historia, XIII.24.
- 6 A könyörgés visszautasítása és a halál tudatos vállalása hangsúlyosan szerepel Szókratész védőbeszédének (*Apologia*) platóni és xenophóni változatában is.
- 7 A bekerítő hadművelethez bővebben lásd Kertész István tanulmányát e kötetben.
- 8 *Hérodotosz*: A görög-perzsa háború (a továbbiakban: Hér.), VII.220. A tanulmányban idézett Hérodotosz-szemelvények fordítója Muraközy Gyula.
- 9 A magánérdek és közérdek motivációit a politikusok, a szavazók és a hivatalnokok szempontjaiból is alaposan megvizsgálta a svéd politológus *Leif Lewin*: Self-Interest and Public Interest in Western Politics. (English transl. Donald Lavery.) Oxford 1991. E munka még két évtized múltán is komoly kritikai észrevételeket szült, a vita politikusokra vonatkozó részéhez lásd *Sheri Berman*: Social Democracy and the Creation of the Public Interest. *Critical Review* 23. (2011) 3. sz. 237–256.; *Dennis C. Mueller*: The

tésnek legkézenfekvőbb módja, ha az illető megpróbálja elhitetni az őt követő néppel, hogy működése a közösség javát szolgálja. Ez viszonylag könnyű feladat egy monarchikus berendezkedésű államban, ahol egyetlen vezető hirdet(het)i magáról, hogy célja a közjó megvalósítása. A plurális politikai rendszereknek viszont örökös jellemzője, hogy többen vetélkednek egyszerre a hatalomért, és e vezetők mindegyike a maga szándékát állítja be a közjóra irányuló törekvés-ként. E sokféleségből következően kialakulnak az egymással ellentétes narratívák: „Míg én a közjóért cselekszem, az ellenfelem törekvése nem a haza javát szolgálja, vagy éppenséggel ellentétes a nép érdekeivel!”

Ezért a plurális rendszerekben (azaz nem-monarchikus berendezkedés mellett) a politikai küzdelem mindig közérdekről szóló narratívák küzdelme,¹⁰ amely az ókori görögöknél némely korszakokban és bizonyos poliszokban részletesen nyomon követhető.¹¹ De vajon hogyan jelenik meg ebben a narratíva-küzdelemben a valódi egyéni érdek? E kérdés megválaszolásához vegyünk szemügyre egy esetet a klasszikus athéni demokrácia korából!

Themisztoklész és athéni riválisai

Athén belső hatalmi viszonyait a perzsa háborúkat megelőző évtizedekben alapvetően a nagy múltú arisztokrata családok, az *eupatridák* egymás közti kapcsolatai határozták meg. A Peiszisztratidák (például Peiszisztratosz vagy Hippiasz), a Philaidák (például Miltiadész vagy Kimón), az Alkmeónidák (például Megaklész vagy Kleiszthenész) és más vagyonos családok egymás kárára, vagy ritkább esetben egymással szövetségbe igyekeztek biztosítani tagjaik vezető szerepét a polisz irányításában. E nemzeti alapon szerveződő elitbe hozott új szint Themisztoklész (kb. 524–459), a Lükomidák kevéssé nevezetes nemzetiségébe tartozó Neoklész fia.¹² Anyja a források szerint nem is volt athéni, így Themisztoklész nem származására, hanem szívós munkával kialakított politikai-baráti körére (*hetaireia*) támaszkodva vált a város egyik meghatározó politi-

Importance of Self-Interest and Public Interest in Politics. *Critical Review* 23. (2011) 3. sz. 321–338.; *Michael C. Munger*: Self-Interest and Public Interest: The Motivation for Political Actors. *Critical Review* 23. (2011) 3. sz. 339–357.; *Leif Lewin*: Cooperation for the Common Good: Reply to the Symposium. *Critical Review* 23. (2011) 3. sz. 359–370.

10 *Lásd Shaul R. Shenhav*: Political Narratives and Political Reality. *International Political Science Review* 27. (2006) 3. sz. 245–262.

11 *Lásd Moshe Berent*: Stasis, or the Greek Invention of Politics. *History of Political Thought* 19. (1998) 3. sz. 331–362.

12 *John K. Davies*: Athenian Propertied Families 600–300 B.C. Oxford 1971. 211–217. Themisztoklész működéséhez általában lásd *A. J. Podlecki*: The Life of Themistocles: A Critical Survey of the Literary and Archaeological Evidence. Montreal 1975.; *Wolfgang Blösel*: Themistokles bei Herodot: Spiegel Athens im fünften Jahrhundert. *Studien zur Geschichte und historiographischen Konstruktion des griechischen Freiheitskampfes 480 v. Chr.* (Historia Einzelschriften 183.) Stuttgart 2004.

kusává a 480-as évek során.¹³ Az ő tanácsára használták fel az attikai Laureion és Maróneia ezüsbányáinak jövedelmét a hadiflotta fejlesztésére: Hérodotosz szerint kétszáz hajót építettek az aiginaiak elleni háborúra készülve, ám e hajóknak végül a perzsák ellen vették még nagyobb hasznát.¹⁴

A flottaprogramnak és általában véve Themisztoklész politikájának bizonyára megvoltak az ellenfelei is. Közéjük tartozott a források egybehangzó tanúsága szerint Ariszteidész, Lüszimakhosz fia, a 489/8-as év arkhónja, akit közmondásos becsületessége miatt már kortársai is így emlegettek: „az Igazságos”.¹⁵ Az ellenségeskedés kiváltó okait nem jelölik meg egykorú források, azonban hatszáz év távolából visszatekintve Plutarkhosz az arisztokratikus vs. demokratikus ellentétben ábrázolja a köztük lévő különbséget: „Ariszteidész az arisztokratikus kormányzati módszereket tartotta helyesnek, és ezért szembekerült Themisztoklészszel, Neoklész fiával, aki a néppel tartott.”¹⁶ Ez így nyilván durva leegyszerűsítés, hiszen valójában mindkét vezető az athéni nép szavazatokban mérhető támogatásának elnyeréséért küzdött, de világosan kifejezi egyrészt az előkelő származású, a hagyományokhoz jobban ragaszkodó Ariszteidész és a minden újdonságra nyitott *homo novus* Themisztoklész közti világnézeti különbséget, másrészt pedig azt is, hogy melyikük használta eredményesebben az évtized politikai ‘csodafegyverét’, az *osztrakiszmoszt*.

13 Hér. VII.143.; *Plutarkhosz*: Themisztoklész (a továbbiakban: *Plut. Them.*) 1., 3.; *Plutarkhosz*: Ariszteidész (a továbbiakban: *Plut. Ariszt.*) 2., vö. *Németh György*: A polisok világa. Bevezetés az archaikus és koraklasszikus kori görög társadalomtörténetbe. Bp. 1999. 269. Themisztoklész e korszakban viselt tisztségeihez lásd *Robert Develin*: Athenian Officials 684–321 B.C. Cambridge 1989. 55–60.

14 Hér. VII.144. Az Arisztotelész neve alatt fennmaradt államéletrajz száz új hajó építését említi, lásd *Pseudo-Arisztotelész*: Az athéni állam (a továbbiakban: AP) 22.7., és igaza is lehet: ezzel együtt lett a perzsa támadás idején bevethető athéni hajók száma kétszáz, lásd *Peter J. Rhodes*: A Commentary on the Aristotelian *Athenaion Politeia*. Oxford 1981. 277–278. A flottaprogramhoz részletesen lásd *Blösel, W.*: Themistokles bei Herodot. i. m. 74–91.

15 Jellemének ábrázolására Plutarkhosz az alábbi anekdotát közli: „Nagyban írták már az osztrakonokra a polgárok a neveket, mint beszélnek, amikor egy írástudatlan és bárdolatlan falusi ember odaadta osztrakonját Ariszteidésznek, akit csak úgy találomra szólított meg, és megkérte, írja fel rá Ariszteidész nevét. Ő elcsodálkozva kérdezte meg tőle, mit vétett neki Ariszteidész. »Semmit – felelte –, de unom már, hogy mindenféle igazságosnak nevezik.« Ezt hallva, Ariszteidész nem szólt semmit, felírta nevét a cserépdarabra, és visszaadta a falusinak. Midőn elhagyta a várost, feltartotta kezét az ég felé, és imádkozott, de Akhilleusszal ellentétben azt kérte imájában, hogy az athéniak soha ne kerüljenek olyan helyzetbe, hogy a nép kénytelen legyen visszaemlékezni Ariszteidészre.” (*Plut. Ariszt.* 7., Máthé Elek ford.)

16 *Plut. Ariszt.* 2. (Máthé Elek ford.) Plutarkhosz szerint egyébként Themisztoklész és Ariszteidész ellenségeskedésének forrása egy ifjúkori szerelmi féltékenység volt, lásd uo.

1. ábra. Athéni osztrakon, felirata: „Themiszthoklész (sic), Neoklész fia.”¹⁷

Bár a cserépszavazás bevezetését Kleiszthenészhez kötik forrásaink, annak első alkalmazása a 480-as évekre esik: 487-ben a Peiszisztratida nemzetségbe tartozó Hipparkhosz volt az első, akit osztrakizmossal száműztek, őt követte 486-ban az Alkmeónida Megaklész, 485-ben egy vitatott személyazonosságú politikus, 484-ben Xanthipposz (Periklész apja), majd 482-ben maga Ariszteidész.¹⁸ A források ellentmondásossága és az ásatásokon előkerült szá-

17 A kép forrása: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:AGMA_Ostrakon_Themistocle_1.jpg (2019. aug. 11.)

18 AP 22.4-7., vö. *Németh Gy.*: A polisok világa i. m. 257. Az osztrakizmossal intézményéhez átfogóan lásd *Ostrakismos-Testimonien I. Die Zeugnisse antiker Autoren, der Inschriften und Ostraka über das athenische Scherbengericht aus vorhellenistischer Zeit (487-322 v. Chr.)*. (Historia Einzelschriften 155.) Szerk. Peter Siewert et al. Stuttgart 2002.; *Sara Forsdyke*: *Exile, Ostracism, and Democracy. The Politics of*

vazócserepek növekvő száma miatt – ma már több mint tizenkétezeret ismerünk – mindmáig sok a vitás kérdés az osztrakiszmosz eredetét, funkcióját és számos egyéb részletét tekintve, de az már a fentiek ismeretében is kijelenthető, hogy a 480-as évtizedben adatolt öt cserépszavazás legfőbb politikai haszonélvezője Themisztoklész volt.¹⁹

Themisztoklész és a perzsák

Tíz évre száműzött ellenfeleit azonban 481/0-ban hazahívták az athéniak Xerxész perzsa nagykirály (486–465) közelgő hadjáratának hírére,²⁰ hiszen egyrészt mindenkire szükség volt a fenyegető veszély elhárítására, másrészt nem akarták azt kockáztatni, hogy a száműzöttek a perzsák oldalán kíséreljék meg a hazatérést, miként tíz évvel korábban a marathóni csatában Hippiasz, Peiszisztratosz fia. Xerxész serege valóban óriási veszélyt jelentett az egész görög világra: a felvonuló teljes szárazföldi hadinép mérete Hérodotosz (a valószínűleg nyilvánvalóan elrugaszkodott) adatai szerint több mint ötmillió embert számlált, míg a flotta létszáma meghaladta az ezerkétszáz egységet.²¹ A változatos modern kutatói becslések ismertetése helyett elégedjünk meg annyival, hogy a perzsa sereg szárazon és vízen is jelentősen felülmúlta a velük szembeállítható görög erőket.²²

A perzsák szárazföldi egységei átkeltek a Hellészpontoszon kialakított hajóhidakon, majd Thrákián és Makedónián át Thesszáliába nyomultak, miközben a part közelében vonuló hadakat óriási flotta kísérte az Égei-tengeren. A spártaiak fővezérlete²³ alatt létrejött, mindössze néhány tucat görög poliszt tömörítő

Expulsion in Ancient Greece. Princeton 2005.; újabban lásd még *Anna Missiou*: Literacy and Democracy in Fifth-century Athens. Cambridge 2011. 36–84.

- 19 Néhány kutató egyenesen azt feltételezi, hogy maga Themisztoklész találta föl az osztrakiszmoszt, vagy éppen az ő machinációit látja az összes ekkoriban tartott *osztrakophoria* mögött, lásd *Németh Gy.*: A polisok világa i. m. 258., 269–270.; *Hans Taeuber*: Androtion *FgrHist* 324 F 6 (ca. 340 v. Chr.): Die Einführung und erste Anwendung des Ostrakismos (488/7 v. Chr.). In: Ostrakismos-Testimonien i. m. 401–412. Mások óvatosabbak e kérdésben, lásd *Forsdyke, S.*: Exile, Ostracism i. m. 158., 281–284.
- 20 AP 22.8., ehhez lásd *Rhodes, P. J.*: A Commentary i. m. 281–282.; *Blösel, W.*: Themistokles bei Herodot i. m. 248–249.
- 21 A szárazföldi sereg létszáma: Hér. VII.186. A flotta létszáma: Hér. VII.89.
- 22 A létszámokra vonatkozó modern becslésekhez lásd *Kertész István*: A görög-római hadművészet fejlődése a trójai háborútól Julius Caesar koráig. Bp. 2017. 63., 68.; *Lawrence Tritle*: Warfare in Herodotus. In: The Cambridge Companion to Herodotus. Szerk. Carolyn Dewald – John Marincola. Cambridge 2006. 211.
- 23 A spártaiak fővezérlete egyáltalán nem volt magától értetődő, hiszen a korábbi perzsa hadjárat idején az athéniak egymagukban győztek Marathónnál, és 480-ban is ők adták a legtöbb hajót, ráadásul a szürakuszai Gelón is csak a fővezéri cím fejében lett volna hajlandó segítséget küldeni. Az ezzel kapcsolatos vitákhoz lásd Hér. VII.158–162., VIII.2.

koalíció először a thesszáliai Tempé-szorosnál tervezte megkísérelni az ellenálást, de a makedón király, I. Alexandrosz tanácsára inkább feladták Thesszáliát, és a phókiszi Thermopülai-szorosnál várták a szárazföldi támadást, míg a perzsa flottát a közeli Artimiszióznál, Euboia szigetének északi csücskénél próbálták feltartóztatni az egyesült görög hajóhadak. Bár 480 augusztusában a thermopülai csatával egyszerre zajló artemiszioni tengeri csatában a görög hajók defenzív taktikája jelentős károkat okozott a perzsáknak, azonban maguk is érzékeny veszteségeket szenvedtek, ezért amikor hírt vettek Leónidaszék elestének, az athéniak kérésére maradék hajóikkal a Szaróni-öbölbe, Szalamisz szigetéhez vonultak, ahol további koalíciós erőkkel egészültek ki.²⁴

Az Attikához közeledő perzsa sereg hírére az athéniak (állítólag Themisztoklész tanácsára) kihirdették a világtörténelem első evakuálási határozatát: az összes polgár és családja, valamint a városban lakó idegenek, de még a rabszolgák is elhagyták Athént, és az argoliszi Troizénba, illetve Szalamiszra és Aiginára húzódtak.²⁵ A görög haditanácsban azonban világossá vált, hogy az egyes poliszoknak homlokegyenest eltérő elképzelései vannak a védekezés további lépéseiről: az iszthmoszi és peloponnészoszi államok képviselői könnyedén meggyőzték a spártai főparancsnokot, Eurübiadészt, hogy adják fel Attikát és környékét, mert „ha Szalamisznál szenvednek vereséget, az ellenség bezárná őket a szigetre, és sehonnan sem várhatnának segítséget. Ha viszont az Iszthmosznál, meglenne rá a lehetőség, hogy visszavonuljanak hazájukba.”²⁶ Mindez persze semmi jóval sem kecsegtetett az athéniak, aiginaiak vagy megairaiak számára, hiszen nyilvánvaló volt, hogy ha a görög hajók elvonulnak Attika mellől, akkor hazájuk végérvényesen a perzsák prédája lesz. Amikor aztán megérkezett a hír, hogy a barbárok megszállták az athéni Akropoliszt, a hadvezérek végképp eldöntötték, hogy „az Iszthmosznál vívják meg a tengeri ütközetet. Amikor leszállt az éj, szétoszoltak és hajóra szálltak.”²⁷

24 Az események fő forrása Hér. VII. és VIII. könyve, illetve a szalamiszi csatára vonatkozóan Aiszkhülosz *Perzsák* című drámája (a továbbiakban: Aiszkh. *Per.*), különösen: 302–514. sorok. Megbízható modern feldolgozásokhoz lásd *Kertész I.: A görög-római i. m. 63–72.; Philip de Souza: The Greek and Persian Wars 499–386 BC. Oxford 2003. 41–58.*

25 A kiürítésről hozott határozat (ún. 'Themisztoklész néphatározata') tartalmának történeti hitelességét annak előkerülésétől kezdve mindmáig vitatják, lásd *Hahn István: Zur Echtheitsfrage der Themistokles-Inschrift. Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae 13. (1965) 27–39.; Blösel, W.: Themistokles bei Herodot i. m. 247–254. A Kr. e. 3. századra keltezhető, Troizénban megtalált felirat szövegének magyar fordítását: lásd Görög történelem. Szöveggyűjtemény. 2. kiad. Szerk. Németh György. Bp. 1999. 150–151., 97. dokumentum.*

26 Hér. VIII.49.

27 Hér. VIII.56.

2. ábra²⁸

Hérodotosz elbeszélésében ezen a ponton válik központi jelentőségű szereplővé Themisztoklész. Amikor minden polisz a földrajzi fekvése függvényében foglalt állást a „menni vagy maradni?” -kérdésben, úgy tűnt, Themisztoklész volt az egyetlen, aki egész Hellász szempontjait mérlegelte: új tárgyalást követelt, és ott szenvedélyesen érvelve, sőt fenyegetőzve győzködte vezéreket, különösen a spártai fővezér Eurübiadészt, hogy maradjon együtt a flotta Szalamisznál.²⁹ Bár Eurübiadészt végül sikerült meggyőznie a maradás felől, Xerxész flottájának felbuklásakor, a tengeri ütközet előestéjén a peloponnészosziak ismét rettegni kezdtek, hogy ha itt Attika partjainál vereséget szenvednek, nem tudják többé megvédeni a saját hazájukat sem.³⁰ Mivel pedig tudták, hogy a thermopülai csata után a spártaiak nagy erőket mozgósítva Kleombrotosz vezetésével védőfalat építettek az Iszthmosz teljes szélességében, ismét felmerült a javaslat, hogy hajóikkal vonuljanak a szárazföldi sereg közelébe. Erről az alábbi szavakkal tudósít Hérodotosz: „A hellének (ti. a peloponnészosziak) tehát óriási erőfeszít-

28 A térkép forrása: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Battle_of_Thermopylae_and_movements_to_Salamis_and_Plataea_map-hu.svg (2019. aug. 11.)

29 Hér. VIII.57–63.

30 Hér. VIII.70.

téseket tettek az Iszthmoszon, látván, hogy ettől függ minden, és a hajóhadtól már nem is reméltek semmit. A Szalamisznál állomásozók pedig, noha hallottak az iszthmoszi munkálatokról, féltek és aggódtak, s nem is annyira a maguk, hanem inkább a Peloponnészosz sorsa miatt. Egy ideig csak halkan, egymás között morogtak és szidalmazták Eurübiadész oktalanságát, végül azonban nyílt kenyéértörésre került sor. Gyűlést tartottak, ahol hosszasan megtárgyalták ugyanazokat a dolgokat. Egyesek úgy vélekedtek, hogy a Peloponnészoszhoz kell hajózni, annak védelmében kell vállalni az ütközet kockázatát, nem pedig Szalamisznál maradni és egy olyan földért harcolni, amelyet már megszállt az ellenség. Ezzel szemben az athéniak, az aiginaiak és a megariaiak azt követelték, hogy maradjanak ott, és ott védjék meg magukat, ahol vannak.”³¹

Ebben az újabb patthelyzetben került sor Themisztoklész nevezetes cselére. Az éj leple alatt egy bárkában elküldte a perzsa táborba egy bizalmasát, Szikinnoszt, aki gyermekeinek nevelő rabszolgája (*paidagógosz*) volt,³² hogy átadja az alábbi üzenetet a perzsa alvezéreken keresztül Xerxésznek: „Engem az athéniak hadvezére küldött ide a többi hellén tudta nélkül (mert ő titokban a király pártján van, és azt szeretné, ha ti győznétek, és nem a hellének). Azt üzeni nektek, hogy a hellének, akiken úrrá lett a félelem, szökést terveznek, így hát most nektek páratlan alkalmatok nyílik rá, hogy fényes győzelmet arassatok felettük, ha nem engeditek őket elmenekülni. Mert megszűnt köztük az egyetértés, nem tudnak nektek ellenállni, és látni fogjátok, hogyan támadnak hajóikkal egymásra azok, akik mellettetek állnak, és azok, akik nem.”³³

A csel legkülönösebb vonása, hogy Themisztoklész nem valami hazugsággal szedte rá Xerxészt, hanem éppen a kínos igazságot árulta el neki. A görögök között, mint láttuk, valóban megszűnt az egyetértés, és a peloponnészosziak arra készültek, hogy elhajózzanak az öbölből. Mondani sem kell, hogy a hellén flotta vezérei nem tudtak Themisztoklész lépéséről, amely ezáltal az egyesült hajóhad elárulásaként is értelmezhető.³⁴ Titkos akciójával mindenestre úgy irányította az eseményeket, hogy bekövetkezzen a sorsdöntő ütközet, amelynek megvívásától eddig nemcsak a görögök vonakodtak, hanem a perzsák is: a halikarnasszoszi Artemiszia például le akarta beszélni Xerxészt a csatáról,

31 Hér. VIII.74.

32 Plutarkhosz szerint Szikinnosz perzsa származású volt (Plut. *Them.* 12.), de Aiszkhülosz kimondottan egy hellén férfiről beszél, lásd alább.

33 Hér. VIII.75. A perzsáknak küldött megtévesztő üzenet Aiszkhülosznál is szerepel, itt a hírnök számol be Xerxész anyjának az eseményekről: „Athén hadaiból egy hellén férfi jön, / s fiad fülét ilyen szavakkal tölti, hogy, / mihelyt az éj hollószínű fátyla ráncborul, / a hellének nem állnak harcot; sebtiben / a gályapadhoz ülnek és ki merre tud, / lopva elillan, mentve gyarló életét. / Fiad, hogy hallja ezt: a hellén cselvetést / nem fogja fel...” (Aiszkh. *Per.* 355–362. Jánosy István fordítása.) A titkos követség történetiségét többen kétségbe vonják, lásd *Blösel, W.*: Themistokles bei Herodot i. m. 204–222., 230–236.

34 Ennek ellenére Themisztoklész utóbb büszkén közölte Ariszteidésszel, hogy az események mind az ő kezdeményezésére történtek, lásd Hér. VIII.80. Vö. *Blösel, W.*: Themistokles bei Herodot i. m. 229–230.

de ő végül Mardonioszra és a többi perzsa vezérré hallgatott.³⁵ De vajon kinek az érdekében cselekedett valójában Themisztoklész? Kizárólag hazája, Athén érdekeit tartotta-e szem előtt, amikor kétes kimenetelű ütközetbe hajszolta a feleket? És vajon biztosan hazudott, amikor azt üzenté Xerxésznek, hogy „titokban a király pártján van, és azt szeretné, ha ti győznétek, és nem a hellének”? A további események segíthetnek választ adni e kérdésekre.

A szalamiszi ütközet végkimenetelét ismerjük: a beszorított görög flotta totális győzelmet aratott a viharoktól már amúgy is megtépázott, és a bekerítő hadművelet miatt az erejüket megosztó perzsák fölött.³⁶ Xerxész a vereséget követően (ezúttal már Artemiszia tanácsára hallgatva) Mardonioszra bízta a még szinte érintetlen szárazföldi sereg fővezerségét, és ő maga gyors visszavonulásba kezdett. Hajóhadának maradékát elküldte a Hellészpontoszhoz, hogy biztosítsa a hidak védelmét. Amikor a görögök észrevették a perzsa flotta végleges eltűnését, Themisztoklész nyomban javasolta, hogy a szigetek közt haladva üldözzék őket egészen a Hellészpontoszig, és ott rombolják le a hidakat. Eurübiadész és a spártaiak azonban ellentétes véleményen voltak: ha akarnak, meneküljenek csak haza a perzsák.³⁷ (A görögök nyilván nem tudták, hogy csak a sereg kisebb része távozik Xerxésszel együtt Hellászból.)³⁸

Amikor pedig Themisztoklész javaslatát ismét leszavazták a haditanácsban, és nem üldözték a perzsa hajókat a Hellészpontoszig, az athéni vezér két újabb ravasz csellel fordította a maga javára a kudarcot. A bosszúszomjas athéniaknak, mintha csak a saját ötlete volna, azt a tanácsot adta, hogy „ne üldözzük a perzsát, ha már egyszer megfutamodott. [...] Jelenleg kedvező a helyzetünk, maradjunk tehát Hellászban, s törődjünk magunkkal meg családunkkal. Ki-ki javítsa ki házát és vesse be a földjét, hiszen a barbárokat egyszer és mindenkorra elűztük.”³⁹ Tehát voltaképpen a saját ötleteként adta elő honfitársai számára azt, amit a spártaiak nyomására (és Themisztoklész eredeti javaslatával ellentétesen) már elhatározott a haditanács. Ezzel a lépéssel ráadásul nemcsak az athéniaknál tűnhetett fel jó színben, hanem – paradox módon – a perzsák előtt is, és ezt a lehetőséget egy Xerxészhez küldött újabb titkos üzenettel igyekezett kiaknázni, amelyet bizalmasaira, köztük a már ismert Szikinnoszra bízott. Az üzenet így szólt: „Az athéni Themisztoklész, azzal a szándékkal, hogy a segítségedre legyen, visszatartotta a helléneket az üldözésedtől és

35 A perzsa vezérek és Artemiszia véleménykülönbsége a tengeri ütközet vállalásáról: Hér. VIII.67–69.

36 A csata lefolyásához lásd Hér. VIII.83–96.; Aiszkh. *Per.* 384–471.; *Kertész I.*: A görög-római i. m. 72–76. A különböző csatarekonstrukciókat elemzi *Bélyácz Katalin*: A salamiszi csata emlékezete. Doktori (PhD) értekezés. ELTE. Bp. 2007. 24–52.

37 Hér. VIII.100–108.

38 Xerxész elvonulása: Hér. VIII.113–120.

39 Hér. VIII.109.

a Hellészpontosznál emelt hidak lerombolásától. Visszavonulásod közben tehát senki sem fog zavarni.”⁴⁰

Míg a szalamiszi trükk esetében első megközelítésben nem egészen egyértelmű, hogy kinek az érdekében cselekedett Themisztoklész, az utóbbi esetben világos, hogy eredeti indítványának (kényszerű) megváltoztatása és annak kommunikációja elsősorban az ő saját érdekeit szolgálta: így léphetett föl megfontolt és mértékadó politikusként athéni polgártársai számára, és így szerzett magának érdemeket Xerxész előtt is. Forrásaink alapján úgy tűnik, mindkét szempont jól ‘jövedelmezett’ számára. Egyrészt, így nem a Hellészpontoszhoz, hanem Androsz kicsinyke szigetéhez hajózott a flotta élén, és azzal az ürügygel, hogy a szigetlakók közül az androsziak tagadták meg elsőként a perzsáellenes hozzájárulás befizetését, most pénzt követelt tőlük, majd ostrom alá vette a várost. Ezután, ahogy Hérodotosz írja, „Themisztoklész pénzvágya egyre nagyobb lett, és a többi szigetre is követeket küldött, hogy pénzt követeljenek. [...] Ezzel a fenyegetéssel nagy összegeket csikart ki a karüsztosziakból és a parosziakból, mert amikor meghallották, hogy Androszt azért érte el sorsa, mert a médek pártján állt, továbbá, hogy Themisztoklész a legtekintélyesebb hellén hadvezér, ijedtükben elküldték a pénzt. [...] Themisztoklész tehát androszi tartózkodása alatt sok pénzt szedett össze a szigetlakóktól, anélkül hogy a többi vezér megtudta volna.”⁴¹ Themisztoklésznak így anyagilag igen jól jövedelmezett a döntés, hogy nem üldözte a perzsa hajókat a Hellészpontoszig.

Másrészt hasznosnak bizonyult számára a másik fenti szempont is, vagyis a Xerxésznek küldött újabb titkos üzenet. Miután ugyanis Themisztoklészt a szalamiszi csata után csaknem tíz évvel (471) cserépszavazás útján eltávolították Athénból,⁴² Argoszban telepedett le, de még mielőtt letöltötte volna szám-

40 Hér. VIII.110. A második üzenetnek nincs nyoma Aiszkhülosznál, viszont a későbbi forrásokban (Thuküdidész, Cornelius Nepos, Diodórosz, Plutarkhosz) hol Themisztoklész csalárságának, hol ravaszágának bizonyítékaként idézik. John Marr szerint ez a történet a 450-es évek athéni politikai propagandájának terméke, amelyet paradox módon a Themisztoklész-pártiak és a Themisztoklész-ellenesek is fenntartottak a saját interpretációjukban, lásd *John Marr: Themistocles and the Supposed Second Message to Xerxes. The Anatomy of a Legend. Acta Classica (South Africa) 38. (1995) 57–69.*; vö. *Blösel, W.: Themistokles bei Herodot i. m. 279–284.*

41 Hér. VIII.112. Themisztoklésznek Hérodotosz beszámolója szerint nem ez volt az első ravasz akciója, amelynek eredményeként jelentős pénzhez jutott: az artemiszioni csata előtt harminc talanton ezüstöt kapott az euboiaktól, hogy az egyesült görög flotta ne vonuljon el nyomban a perzsa túlerő elől. Ebből öt plusz két talantont felhasználta Eurübiadész spártai és Adeimantosz korinthuszi hadvezér megvesztegetésére, de a maradék huszonkettőt megtartotta magának, lásd Hér. VIII.4–5.

42 A Themisztoklész elleni vádakról keveset tudunk, de elképzelhető, hogy arroganciája és pénzsóvársága is hozzájárult politikai bukásához, erre ugyanis a fentiekben túl is számos korabeli forrás utal, pl. a rhodoszi Timokreon Kr. e. 5. századi költő Themisztoklészről írott versei, lásd Görög költők antológiája. Szerk. Szepessy Tibor. Bp. 1982. 172–173. Ezen kívül hozzájárulhatott bukásához a spártaiak körében szerzett népszerűségének (lásd Hér. VIII. 123–125.) elvesztése az athéni falak felépítésekor, lásd *Thuküdidész: A peloponnészoszi háború (a továbbiakban: Thuk.)*, I.90–93. Themisztoklész osztrakizálása kapcsán megemlítendő egy mintegy kétszáz osztra-

űzetését, kitudódott, hogy a perzsa hadjárat idején összejátszott a perzsákkal. Ez volt a *médiszmosznak* nevezett (nyilvánvalóan nem teljesen alaptalan) vád, amely a 479-es évi plataiai csata spártai hadvezérét, Pauszaniaszt is utolérte, és Thuküdidész beszámolója szerint éppen a Pauszaniasz elleni vizsgálat során kerültek elő a Themisztoklészra nézve terhelő, ám közelebbről nem ismert bizonyítékok.⁴³ A már száműzetésben élő politikusnak tovább kellett menekülnie Argoszból spártai és athéni üldözői elől. Hosszas viszontagságok árán sikerült eljutnia Kis-Ázsiába, ahonnan nyomban levelet küldött Xerxész fiának, Artaxerxész (465–424) királynak, aki nem sokkal korábban vette át a hatalmat atyjától. „A levél a következőképpen hangzott: »Én fordulok hozzád, az a Themisztoklész, aki a hellének közül a legtöbb bajt okozta családodoknak akkor, amikor atyád rám támadt és védekezésre kényszerített, de annál több szolgálatot tettem neki, mikor visszavonulása alkalmával az én helyzetem biztossá, az övé pedig nagyon veszélyessé vált. Így hálát érdemlek szolgálatomért« – és itt levelében felemlgette azt a figyelmeztetést, amelyet a Szalamisztól való visszavonulás⁴⁴ ügyében küldött, továbbá azt a tettet, amelyet azonban alaptalanul tulajdonított magának, hogy akkor ő akadályozta meg a hajóhíd lerombolását –, »s most itt vagyok, és még több hasznos szolgálatot tehetnék neked, de üldöznek a hellének irántad érzett rokonszenvem miatt.«⁴⁵ Artaxerxész ezek után a kis-ázsiai Magnésziát, Lampszakoszt és Müoszt adta Themisztoklésznek adománybirtokul, amely évi 80 talanton bevételt biztosított neki.⁴⁶ Haláláig perzsa főúrként élt, mondhatjuk tehát, hogy a szalamiszi események még évekkel később is jól jövedelmeztek számára.

Összefoglalás

A Kr. e. 5. század egyik legnépszerűbb athéni vezetőjének példája azt mutatja, hogy akár béke van, akár háború dúl, egy politikus a befolyásért, vagy válságos pillanatokban a túlélésért küzd. A Hérodotosz narratívájában megismert Themisztoklész igazolta, hogy képes egyszerre a befolyásért és a túlélé-

kont számláló, nevezetes lelet az Akropolisz északi lejtőjéről, amelyet a nagy volumenű csalás bizonyítékaként is értelmeztek, lásd *Németh Gy.: A polisok világa* i. m. 264., ez az álláspont azonban az újabb paleográfiai vizsgálatok fényében megkérdőjelezhető, lásd pl. *Forsdyke, S.: Exile, Ostracism* i. m. 148., *Missiou, A.: Literacy and Democracy* i. m. 58–70.

43 Thuk. I.130–135.; lásd még Diod. XI.54–55. A médiszmoszhoz bővebben lásd *Hegyi Dolores: ΜΗΔΙΣΜΟΣ*. Perzsabarát irányzat Görögországban i. e. 508–479. Bp. 1974.

44 Thuküdidész itt feltehetőleg a szalamiszi csata után küldött második titkos követségre utal, lásd *Marr, J.: Themistocles and the Supposed* i. m. 62–64.; *Blösel, W.: Themistokles bei Herodot* i. m. 352.

45 Thuk. I.137. (Muraközy Gyula ford.)

46 Thuk. I.138. Haláláról részletesebb, bár bizonytalan hitelességű beszámolót közöl Plutarkhosz, *Plut. Them.* 31.

sért is küzdeni az alábbi szempontok érvényesítése révén: 1) *Alkalmazkodás.* Themisztoklész kiválóan ismerte föl a körülmények változását, és ezáltal képes volt alkalmazkodni is hozzájuk. Amikor például nem az ő akarata érvényesült a haditanácsban Xerxész üldözésének kérdésében, hanem a peloponnészosziaké, a következő lépésével már saját javaslataként állította be az ügyet. 2) *Alakítás.* Egy ügyes politikus nemcsak alkalmazkodik, hanem arra is képes, hogy maga irányítsa a körülmények alakulását. Ezt tette Themisztoklész, amikor pénzzel vagy csellel, de a csata vállalására vette rá a görög flottát Artemiszionnál és Szalamisznál. Titkos üzenetei mindenkor hatékonyak bizonyultak. 3) *„Értetek teszem.”* Akár alkalmazkodik, akár alakítja az események menetét, mindeközben azt az üzenetet küldi a címzettjeinek (legyenek azok az athéniak vagy a perzsák), hogy „velük van”, és a közérdeket, illetve az ő érdekeiket szem előtt tartva cselekszik. Ha azonban jobban megvizsgáljuk Themisztoklész tetteit, azt találjuk, hogy azokat minden esetben a saját érdekei (is) motiválták, sőt úgy tűnik, hogy a közérdek és az egyéni érdekek egyeztetése során – az ügyes politikai kommunikáció dacára – mindenkor a saját szempontjai voltak az elsődlegesek. 4) *„Csak nyerhetek.”* A politika művészetének magasiskolája, amikor egy vezető szorult helyzetben is képes olyan lépésre, amelyből csak győztesként kerülhet ki. Themisztoklésznek a szalamiszi csata előestéjén alkalmazott nevezetes csele éppen ilyen lépés volt, hiszen a görögök győzelme után az ő ravaszságát dicsérte mindenki, míg a perzsák győzelme esetén Xerxész hálájára számíthatott volna. Hogy ki lesz a győztes, azt nem tudhatta biztosan Themisztoklész sem, de hogy ki jár jól a csata után, abban csaknem bizonyos lehetett, holott éppen egész Hellász jövője forgott kockán.